

Арчибалд Рајс о злочинима Аустроугара, Бугара и Немаца у Србији 1914–1918. године

УДК: 343.6/.7(497.11)“1914/1918”

Проф. др Милоје Пршић, пуковник

У историји српског народа 20. век ће остати забележен као век у којем су Срби три пута изложени злочину – масовном страдању и разарању и уништењу његових материјалних добара (1914–1918, 1941–1945, 1991–1999). Због тога у садашње време ниједна тема из историје српског народа не изазива тако велику пажњу и знатижељу, не само научника него и најшире јавности, као тема СТРАДАЊЕ СРПСКОГ НАРОДА У 20. ВЕКУ.

Будући да је ово осамдесет прва година од завршетка Првог светског рата и да се навршило седамдесет година од смрти Арчибалда Рајса, аутор у чланку подсећа на његово дело, посебно на радове у којима је, прецизно и аргументовано, изнео истину о злочинима које су над српским народом починили Аустроугари, Немци и Бугари у Србији од јула 1914. до краја 1918. године, односно за време Првог светског рата.

Србија у балканским и Првом светском рату

Аустроугарска је од тајног договора са Русијом у Рајхштату из 1876, Будимпештанске конвенције из 1877. и, нарочито, после Берлинског конгреса 1878. своју експанзионистичку политику усмерила ка Балкану и југоистоку Европе. У оквиру тога, агресивну политику према Србији веома је интензивирала 1903, да би 1904. наговестила, а 1906. године Србији увела потпуну економску блокаду и тиме против ње започела вишегодишњи царински рат. Анексијом Босне и Херцеговине 1908. године црно-жута монархија је погазила одредбе Берлинског конгреса и тако изазвала не само међународну кризу, него, пре свега, оштре реакције Србије и гнев српског народа, због чега је билатералне односе две земље довела до ивице оружаног сукоба.¹ Од тада, па до почетка

¹ У Аустроугарској је припреман рат против Србије. Војна странка у Бечу наговештавала је почетак рата марта 1909. године. Због тога је мобилисан Сарајевски корпус, а у Босну је стигло 39 батаљона и 30.000 резервиста. До краја марта већи део аустроугарске војске био је у припреми за рат против Србије. Истовремено, за борбу против герилског рата у Босни, Херцеговини и Далмацији образовано је више од 11 летећих одреда. Криза се смирила након што је Србија, после „мартовског ултиматума“, крајем марта, признала анексију Босне и Херцеговине.

балканских ратова (1912–1913), аустроугарске власти битно утичу на миграционе процесе у БиХ и, посебно, на расељавање српског становништва из БиХ са вековних поседа. Истовремено, аустроугарске власти усељавају око 25.000 католика на територију БиХ, чиме је „дробљена“ компактност српске етничке територије.² То је значило да је анексиона криза била прекретница, којом су догађаји, не само на Балкану, још јаче гурнути према великом рату. Јер, криза је оставила дубок траг у ширим, европским оквирима, чиме је антагонизам сила значајно продубљен. Већ тада се осећала самовоља Аустроугарске и Немачке која је код противничког блока изазивала осећање пораза и стварала жељу за реваншом.

Аустроја је за време, а нарочито после балканских ратова, из којих је Србија, по цени великих губитака, изашла као једна од држава победница – заоштравала односе према Србији, провоцирајући тиме нови ратни сукоб. Она је снажном, пре свега антисрпском пропагандом за своју агресивну политику продора на исток успела да придобије европску јавност и код ње створи неповољно расположење према Србији. Европа, нарочито њене неутралне државе, у континуитету су запљускиване филигрански нијансираним и отвореним клеветничким гласинама против Србије и њене, тобоже, агресивне политике према суседним државама. На основу тога, у европској јавности су све време доминирали новински садржаји антисрпског карактера, у којима је Србија представљана као „опасна земља“ не само по суседне државе и људе друге вероисповести које у њој живе него и као „права напаст“ по будућност јужнословенских народа, нарочито оних који живе у оквиру Монархије.³

Агресивну политику Аустроугарске према Србији безрезервно је подржавала царска Немачка. Таква њена политика нескривено је интензивирана садржајима у аустроугарској штампи, тј. текстовима с ратнохушакским порукама и пропагандом. Употребом реторике јаким речи и искључиво ратне терминологије, које су „одапињане“ ка Србији, неспорно је наговештавана могућа трагика српског народа у евентуалном рату. Наиме, сасвим извесно, рат је био неизбежан, а Аустроугарска је била одлучна да уништи Србију. Њене институције (министарство спољних послова, органи реда...) нарочито после сарајевског атентата, сматрајући да је Србија озбиљна препрека њиховој експанзионистичкој политици према Балкану и југоистоку Европе, организовале су хајку на Србе у Босни и Херцеговини. Србе су на целој територији БиХ избацивали из службе, за њих су, иако рат још није био почео, отварали логоре и, за неизвршена дела, осуђивали, глобили и затварали. Истовремено, њихову имовину су уништавали, материјална добра отимали, а Србе приморавали на присилан, целодневни рад (кулук).⁴

² Опширније: *Историја српског народа*, Српска књижевна задруга, Београд, 1982, том VI, књига 1, стр. 555–648.

³ Владимир Ђоровић, *Црна књига*, Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914–1918. Југословенски досије, Београд, 1989, стр. 5–17.

⁴ Исто, стр. 27–42.

Мађари су сатанизовали Србе, веома смишљеном пропагандном реториком јаким и искључивим речи. У до перфекције добро разрађеним антисрпским демонстрацијама, које су тајно организовале полицијске снаге, народи у саставу Аустроугарске монархије хушкани су против Срба и, истовремено, позивани у рат против Србије. Таквом континуирано вођеном пропагандом и масовним демонстрацијама – у Загребу, Сарајеву, Мостару, Маглају, Травнику, Зеници, Коњицу, Тузли, Чапљини, Завидовићима, Бечу, Пешти – вешто је стваран утисак о „одушевљењу“ народа Аустроугарске монархије за рат против Србије. Најчешће су на демонстрацијама узвикиване паролe: „Данас је дан освете наше“ и „Тко се не освети тај се не посвети“, а на транспарентима је писало, „Народ навјешћује Србима борбу на живот и смрт и прогонство из Босне и Херцеговине“ и „На нашем телу сва крпуша у сподоби Срба и Славосрба, који нам продају грудy и море, а ето и краља убијају. Са њима морамо једном за увијек обрачунати и уништити их. То нека нам буде од данас циљ“. Садржаји које су узвикивали демонстранти или који су били написани на транспарентима, или текстови који су објављивани у штампи и у прогласима поданицима Монархије, уочи агресије Аустроугарске на Србију јула, односно августа 1914. године, неговештавали су апокалипсу српског народа.⁵

Истовремено са ратнохушкачком пропагандом, дипломатским и економским притисцима, пограничним провокацијама из Бугарске и Албаније, са запада и севера (са територије Монархије), Аустроугарска је отворено мобилисала војске и припремала трупе за рат против Србије. Њена балканска војска, састављена, поред осталог, и од војника јужнословенских народа, пажљиво је припремана и војнички обучавана за рат у Србији. Војници Монархије „набијени“ мржњом и убеђењем да за своју државу обављају „часну“ дужност, на ратишту у Србији кидисали су и „кивно ударали“ на слободу и живот српског народа и на његова материјална добра. Већ први упади аустроугарских трупа на територију Србије, јула 1914, изазвали су масовно страдање српског народа и огромна материјална разарања. Почетком агресије на Србију, 12. августа, аустроугарски војници и официри „покривени“ наређењима претпостављених команди да се за време ратних операција „поступа према свакоме са највећом строгошћу, највећом чврстином и највећим неповерењем“⁶ и, истовремено, у акцијама „ношени“ снажном мржњом према Србији и српском народу, сејали су смрт и остављали пустош по Мачви и Поцерини. Они су по селима и варошима убијали недужно становништво, силовали жене и девојке, пљачкали и уништавали материјална добра.

Влада Краљевине Србије настојала је да о свему томе обавести европску и светску јавност, посебно владе својих савезница и неутралних земаља. Све време је чинила огромне напоре како би европске државе обавестила о злоделима која су у Србији у јулу и августу 1914. починиле

⁵ Исто.

⁶ Војни архив, Фонд Српске Врховне команде, к. 1, рег. бр. 8/1.

аустроугарске трупе, да им представи размере страдања српског народа и његову патњу. Међутим, сви ти напори и покушаји да се пробије информативна блокада Србије и створе предуслови да свет сазна за истину о безумном понашању официра и војника Аустроугарске монархије на српском ратишту 1914. године нису имали већи успех. Једноставно, арогантни политички кругови и европска јавност нису прихватили ратна обавештења и извештаје који су стизали из Србије, исказујући тако према њима и дозу уздржаности и неверице.

У таквим, крајње неповољним околностима, када су на вапај недужне жртве аустроугарске агресије – Србије, чије је становништво било изложено масовном страдању – одбијале да на адекватан начин реагују владе земаља савезница Србије и неутралних земаља, одлука владе Краљевине Србије да – ради објективног истраживања насталог стања у Србији, изазваног безумним понашањем припадника аустроугарских трупа – позове признатог стручњака за криминалистику Арчибалда Рајса да дође у Србију, обиђе делове ратишта, истражи и непристрасно установи стварно стање и о томе обавести свет показала се као потез изузетне вредности.

Арчибалд Рајс у Србији

Арчибалд Рајс је без двоумљења прихватио позив представника српске владе да „пође у Србију“ и да тамо – на српском ратишту – установи стварно стање. Он се већ у септембру нашао у Србији, где је, одмах после разговора са члановима српске владе и Врховне команде, започео истраживања на теренима Мачве и Поцерине. Рајс се, веома брзо, на месту догађаја, уверио у истинитост информација српске владе о злоделима аустроугарске војске. Истовремено, био је изненађен размерама зла које су аустроугарске трупе за веома кратко време починиле у западној Србији. Пишући чланке о томе шта је видео, као ратни дописник угледних европских листова,⁷ Рајс је успео, мало по мало, да измени слику о Србији и српском народу, и да тако део европске јавности окрене према Србији као неправедној жртви европског моћника. Управо, била је срећна околност да је у Србију дошао човек надасве снажног карактера и људских врлина, а уз то изузетан стручњак у чија се истраживања веровало због његове доказане објективности и непристрасности.

Србија је у Првом светском рату, као савезница земаља Антанте, поднела убедљиво највеће људске жртве (око 1.330.000 погинулих, умрлих и у логоре одведених лица) и огромна материјална разарања.⁸ Но, и поред тога, на темељима великих победа српске војске створена је нова држава са јужнословенским народима (Хрвати и Словенци) који

⁷ Био је ратни дописник листова: „Gazette de Lausanne“, „Petit Parisien“ и „De Telegraph“.

⁸ Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918*, Лесковац, 1988, стр. 65–75 и 99–105.

су се до 1918. налазили под влашћу Аустроугарске монархије и учествовали у рату 1914–1918. против Србије. Они су, као припадници новостворене државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, избегли да снесу последице ратних злочина и плаћање ратних репарација. Србија се при стварању Краљевине СХС није одрекла своје државе, него је унела у заједничку државу и тиме новој држави пружила, веома значајан међународноправни легитимитет, будући да је само она (Србија) била суверена и да је била, што је веома значајно, члан победничке ратне коалиције. Српски народ, иако се 1918. године, после много векова под туђином, нашао окупљен у границама једне државе, поново је изложен снажним притисцима. Наиме, део међународних институција, политичких партија, савеза и европских држава новостворену државу је називао „вештачком – версајском творевином“. Уједно, наглашена антисрпска реторика поново је загосподарила медијима, у којима су Срби неправедно оптуживани за „великосрпску хегемонију“, „унитаризам“, „централizam“ итд.

Арчибалд Рајс је у европској јавности први допринео – објављивањем својим непристрасних чланака о злочинима аустроугарске војске у Србији у европским листовима и штампањем стручних ратних радова – разбијању антисрпске политике и србофоничке реторике. Његова дела, настала у време рата и масовног страдања српског народа 1914–1918. године, по оригиналности и објективности пример су шта, с једне стране, значи и до чега, по правилу, доводи масмедијска халабука и, посебно, неутемељена пропаганда у стварању јавног мњења као инструмента актуелне политике и њен утицај на конципирање официјелних агресивних експанзионистичких политика, и шта, с друге стране, значи научно и стручно интерпретирање резултата истраживања којима је у целости демантовано писање аустроугарске и друге штампе у Европи о Србији и њеном народу. Наиме, својом вишегодишњом борбом, за истину о Србији и Србима (од 1914. године до завршетка Првог светског рата), Рајс је приморао европску јавност да промени неповољно расположење, став и суд о Србима.

Животни пут и дело Арчибалда Рајса

Рудолф⁹ Арчибалд Рајс се родио 1875. године у јужнонемачкој покрајини Баден. Основно и средње образовање стекао је у немачкој средини. Студије је завршио у суседној Швајцарској, у романском кантону Во. Већ у 23. години (1898) промовисан је у звање доктора хемије. По стицању доктората, професорску каријеру је започео на Универзитету у Лозани као асистент за фотографију, затим је био доцент, а 1906. године, на истом Универзитету, именован је за ванредног професора криминалистике. Све време, неуобичајено много, бавио се применом фотографије у криминалистици и судству (ту област је специјализовао у Паризу, код Алфонса Бертјона). Из те области

⁹ По доласку у Швајцарску 1893. године Рајс је променио име у Родолф.

објавио је 1903. године дело *Судска фотографија* којим је на себе скренуо пажњу стручних и научних кругова. Рајс је у континуитету и темељито изучавао подручје криминалистике, верујући да је она заиста засебна наука, па је, после таквог рада и искуства у Лозани 1909. године основао Институт за техничку полицију и криминалистику, који и сада постоји.

На Рајсов изузетно брз успон као криминалисте утицале су, пре свега, особине његове личности и карактерне врлине, а затим и наглашена инвентивност у криминалистици, у коју је увео нову полицијску технику, а у полицијску праксу је увео научни метод. Ново дело из те области, *Приручник техничке полиције*, објављено 1911. године, потврдило је Рајсову репутацију светског стручњака за криминалистику – „швајцарског Шерлока Холмса“, и писца вредних научних радова из те области. И пре, а нарочито од тада, владе многих земаља су га позивале, или му слале своје функционере и службенике, да им, као експерт за криминалистику, помогне у усавршавању кадра и стручним сугестијама, да уреди и организује рад лабораторија и одржи стручне курсеве из криминалистике, и унапреди рад судова.

У Институт у Лозани, на обуку код А. Рајса, долазио је кадар техничке полиције из Русије, Румуније, Грчке, Луксембурга, Србије и Бразила. Рајс је, као веома цењени стручњак, боравио у Русији и Бразилу, а криминалистику је у правним и стручним институцијама предавао у Аустрији, Белгији и Холандији. Истовремено је стекао ауторитет практичног криминалисте, па је још 1904. године наступао као вештак при судовима у Швајцарској, Француској, Италији и Румунији. За веома успешан рад у области криминалистике одликовале су га Италија, Луксембург, Србија, Румунија, Русија и Грчка, али су му најдража одликовања била она која је, како је рекао, добио од Француске, земље у којој је прво изабран за официра Академије, затим постао витез Легије части, а француска Академија наука му је доделила и посебну медаљу.

У периоду научне и стручне зрелости, А. Рајс је своје последње дело из криминалистике, *Прилог за реорганизацију полиције*, објавио 1914. године. Та година је за њега била судбоносна. Разочаран прикривеном прогерманском политиком у врховима државног и војног руководства неутралне Швајцарске, најистакнутији „мајстор“ криминалистике напустио је каријеру научника и – на позив српске владе, августа 1914. године, да дође у Србију – „побегао у рат“, да тој, њему мало познатој Србији помогне у борби за опстанак.

Разочаран у нескривено германско-аустрофилство највишег војног врха Швајцарске, А. Рајс је, пре позива српске владе, понудио своје услуге савезницима. У тој намери, иако „слабог здравља“, био је непоколебљив. Сматрао је да савезницима, макар као сарадник, може помоћи као „човек од чињенице“ и уверења да догађаје „треба проверавати на месту“ у одбрани права и слободе.

Управо у време када је услуге понудио савезницима добио је, преко Николе Петровића, српског конзула у Женеви, на предлог Стојана Протића, позив српске владе да дође у Србију и у њено име обави истраживање – анкету о зверствима која су починили припадници аустроугарске војске. „Сместа сам“, пише Рајс, „прихватио понуду, а анкета коју је требало да извршим, спадала је у моју специјалност“. Од септембра 1914. Рајс је на српском ратишту „стално остао у покрету“. Постао је, осим непристрасног посматрача и истраживача ратне збиље у Србији, сведок страдања становништва и саборац српског народа и његове војске. У свему томе био је и остао, пре свега, професионалац, научник и стручњак, који је снагом изворних аргумената европској јавности износио „страховита недела“ која су у Србији починиле „аустроугарске инвазионе армије“.

Рајс се одмах по доласку у Србију посветио задатку који је добио од српске владе. Већ први резултати његове анкете о злочинима аустроугарских трупа у Мачви и Поцерини одагнали су његову неверицу у оправданост српских оптужби, о којима је био обавештен још у Швајцарској. Због тога је, као „истражитељ“ и сведок почињених „зверстава која је поднео српски народ од стране његових свирепих непријатеља“, одлучио да не сачека завршетак своје анкете и њено објављивање у оквиру званичног извештаја српској влади, него је, као специјални ратни дописник утицајних европских листова, обавестио свет о стању у Србији.

Половином октобра 1914. у листу „Gazette de Lausanne“, објављен је први Рајсов чланак о стању духа у Србији (*L'état d'esprit en Serbie*), а до краја 1914. „Газета“ је објавила још осам његових чланака: „Код аустроугарских заробљеника“; „Експлозивни меци Аустријанаца“; „Једна посета опкољеном Београду“; „Храброст цивила и војника“; „Инструкције аустријским трупам“; „Аустријанци у Србији“; „Писмо из Македоније“ и „Писмо из Србије“.

Тим радовима А. Рајс је успео да пробије информативну блокаду и умањи негативне последице аустроугарске пропаганде против Србије. Његови чланци о зверствима у Србији имали су снажан одјек у Европи. Садржаји чланака, од аутора који се „заклео да каже истину, ништа до само истину“, значајно су утицали не само на ставове европске јавности него и на официјелне власти неутралних држава и земаља савезница. У томе се огледа изузетан Рајсов допринос у борби за истину, за „ствар Србије“ и „њених савезника“.

Радови А. Рајса су непристрасни иако је у средишту пажње његовог истраживања и писања увек човек (или баш због тога). Били су квалитетни због тога што су имали упориште у научном и стручном методу прикупљања података и садржају изворних информација, заснованих на непосредном увиду и на анкети – истраживању које је сам спровео. Стога су његови чланци изазвали велико интересовање и политичара и дипломата, али и ширих кругова интелигенције и антиратног дела грађанства у Европи, чиме је значајно повећано интересовање за збивања на српском ратишту. Оригиналноост Рајсовог рада и његова

непристрасност у саопштавању резултата истраживања о безумљу и анималном понашању аустроугарско-немачко-бугарских трупа у Србији 1914–1918. године обезбедили су продор у најширу јавност истинитих информација о размерама страдања српског народа. Његови сажети радови, са веома прецизном и разумевањем спецификацијом – класификацијом врсте учињених злочина изазвали су у европској јавности наглашену знатижељу.

Злочини аустроугарске војске у Србији 1914. године

Први велики рат, за који се Аустроугарска дуго припремала, започет је агресијом аустроугарске војске на Србију августа 1914. године. Тај рат против Србије није био класични рат. Започет је не само да би се војничком агресијом спречио развој и просперитет независне Краљевине Србије, него, пре свега, против националног осећања и слободе српског народа, а већ на самом почетку добио је геноцидни карактер. Аустроугарска је веровала да је рат прилика да Србију војнички прегази, политички унизи, економски исцрпи и, посебно, да масовним убијањем њеног становништва биолошки уништи српски народ. Неспорно, настојала је свим средствима да у Србији изазове тешко савладиве или, чак, трајне демографске, социјалне и политичке поремећаје. Због тога је Аустроугарска, коју је безрезервно подржавала у опредељењу за рат против Србије царска Немачка, водила општеразарајући рат у Србији, кршећи све ратне норме, законе и правила. Војници црно-жуте монархије су немилосрдно – у борбеним дејствима на фронту и, нарочито, на привремено запоседнутим деловима српске државне територије по престанку војних операција – масакрирали и убијали недужан народ, отимали, уништавали и разарали његова материјална добра и културна блага Србије.

Злочини које су аустроугарско-бугарско-немачке трупе починиле у Србији у рату 1914–1918. године потврђују да они нису чињени само зато да би се насиљем и масовним терором, застрашивањем и одмаздом брзо остварили операцијски и ратни циљеви уопште, већ да су они произишлаго из њихових агресивних, експанзионистичких политика, које је, због свог геополитички важног положаја, реметила Краљевина Србија. Тако посматрани, злочини почињени у Србији 1914–1918. године имали су карактеристике тоталног рата, изазваног (наметнутог) и вођеног против Србије и српског народа ради потирања његове државне самосталности и слободе. Злочине које су починиле непријатељеве трупе у Србији карактерише, истовремено, и безумна свирепост и масовност. Аустроугари, Бугари и Немци су, и када је отпор српских јединица на фронту престао, наставили још бруталније да убијају голоруки српски народ. Несмањеним темпом и са још већом жестином, свуда по Србији сејали су смрт.

Србија је у Првом светском рату претрпела огромне губитке у људству и огромна материјална разарања. Четворогодишњи рат, трого-

дишња окупација, пљачкање и уништавање материјалних и цивилизацијских добара, одвођење српског становништва у логоре, његово масовно убијање и покушај затирања српског народа изазвали су тешке и дуготрајне последице по Србију. Све то је, између осталог, знатно успорило њен послератни економски опоравак и биолошко занављање становништва.

Начин на који је аустроугарска војска ратовала у Србији и, посебно, њен однос према цивилном становништву потврђују да су се њене јединице дуго и темељито припремале како да ратују против Србије и њеног народа. Због тога је знатно пре избијања рата у аустроугарским листовима организована снажна антисрпска пропаганда. Тако су се војници црно-жуте монархије припремали како да, у рату, злочинима истребе српски народ који је реметио аустро-немачке планове о ширењу интересних сфера ка југоистоку Европе, односно ка Балкану. У аустроугарској штампи српски народ је називан варварским и другим најпогрднијим именима. Истовремено, листови су објављивали текстове неких „комисија“ о наводним злочинима које су српски војници починили у балканским ратовима. Често су у написима Срби представљани као „оцеубице и краљоубице“ и као „дивљаци“ који својим заробљеницима и жртвама одсецају језик, уши, носеве итд.

При распиривању мржње према Србима веома су потенциране конфесионалне, етничке и културне разлике, а нарочито различити политички циљеви. Истовремено, антисрпско расположење развијали су код припадника аустроугарских трупа виши и нижи официри кроз непосредну обуку и васпитање. Они су, чак, и писаним наређењима уверавали своје војнике о наводном варварском понашању и зверствима која чини српска војска над заробљеницима и да јој, због тога, ни по коју цену не смеју пасти у руке.¹⁰

О припремама аустроугарске војске за ратовање у Србији и инструкцијама из највиших војних кругова потврђују „Директиве за држање према становништву у Србији“. У њима је, између осталог, записано: „Рат нас води у једну непријатељску земљу, која је насељена становништвом испуњеним према нама фанатичном мржњом“, па „према таквом становништву свака хуманост и благородност није ни најмање на свом месту“ и да се зато „за све време ратне операције поступа према свакоме са највећом строгошћу, највећом чврстином и највећим неповерењем“.¹¹

Јединице црно-жуте монархије су већ у првој агресији на Србију – не поштујући ратне законе и правила, одредбе Хашке конвенције и друга акта међународног ратног права – пљачкале и уништавале материјална добра, а над ненаоружаним српским становништвом чиниле масовне злочине. У борбама су користиле експлозивну, међународним законима забрањену муницију и бомбардовале незаштићене градове и

¹⁰ А. Рајс је у својим извештајима са ратишта у Србији забележио да су га заробљени аустроугарски војници, које је испитивао, уверавали да су их њихови официри убеђивали да се не смеју никако предати, јер ће их у том случају Срби измасакирати.

¹¹ Војни архив, Архива СВК, к. 1, рег. бр. 8.

вароши. Истовремено, депортовале су народ у заробљеништво, масакрирале, силовале и убијале недужно цивилно становништво. Односно, све су пред собом палиле и уништавале, а вреднију имовину су отимале и према немоћном становништву, спроводиле репресивне мере. Официри и војници Монархије су се, ношени мржњом према српском народу, безумно понашали. За само дванаест дана при продору у Србију, у Мачви и Поцерини, масакрирали су неколико хиљада људи. Убијали су старе и немоћне, жене и децу. Затирали су читаве породице, разарали села и небраћене вароши, скрнавили и рушили сакралне објекте, забрањивали веру и ћирилично писмо.

Суочена са таквим понашањем припадника аустроугарске војске 1914. године, српска влада је упутила европској и светској јавности, посебно оној у савезничким и неутралним земљама, информације о злочинима које су у агресији на Србију починиле аустроугарске трупе. Она је захтевала да владе тих земаља осуде Монархију за недела која су над српским цивилним становништвом починиле њене трупе. Истовремено, позвала је Арчибалда Рајса, стручњака за криминалистику, човека светског угледа и професора Универзитета у Лозани, да дође у Србију и да, као неутралан посматрач, установи стање на ратишту, да непосредним истраживањем спозна размере злочина и о њима спроведе анкету. Одмах по доласку у Србију он је почео своја истраживања на теренима Мачве и Подриња. Веома брзо се показало да је његово ангажовање у Србији за време рата 1914–1918. године било вишеструко значајно и корисно. Прво, успео је да објављивањем својих аргументованих извештаја у угледним европским часописима обавести европску јавност о стварним догађајима у Србији за време агресије и после окупације, а затим да, изненађен размерама злочина које су починиле аустроугарске јединице, мало по мало, измени слику о Србији и српском народу и европску јавност, нарочито ону у савезничким и неутралним земљама, окрене према Србији. Истовремено, одлука да дође у Србију 1914. године, омогућила је Рајсу да се на оригиналан начин бори против германофилске политике дела владе неутралне Швајцарске и тако непосредно допринесе савезницима у рату. Резултате истраживања ратног злочина – геноцида над српским народом, саопштавао је научник. Његова дужност је била и према личном убеђењу честитог човека да објави веродостојне податке о злочинима ако су они заиста почињени, или, ако их није било, да укаже да се не може цела једна војска оптужити за појединачне случајеве злодела.

Арчибалд Рајс је својим обавезама истражитеља ратних злочина у Србији приступио веома одговорно, не одступајући од професионалне етике. О томе је у својим *Мемоарима* записао да је „отишао и спровео анкету са свим потребним предострожностима“. „Нисам се“, пише он, „задовољио тим да саслушам стотине аустријских заробљеника, стотине очевидаца. Одлазио сам на лице места, понекад усред топовске паљбе, да бих се уверио о свем што се могло утврдити. Отварао сам гробове, прегледао лешеве и рањенике, посетио бомбардоване вароши, улазио

у куће и вршио техничка испитивања на најсавеснији начин. Укратко, чинио сам све да бих открио и проверио чињенице које сам објавио...“

Резултати спроведене анкете о аустроугарским злочинима у Србији августа 1914. били су више него поразни за војску Франца Јосифа. Све време истраживања зла учињеног над српским народом Рајс је инсистирао на принципу да „пред злочиним нема могуће неутралности“. Управо, такав однос карактерише његову ангажованост на српском и балканском ратишту од 1914. до 1918. године. Рат који је Аустроугарска водила против Србије превазилазио је, „по свирепостима и злоделу над Србима“, наглашава Рајс, „све дотадашње ратове“, и због тога одудара од циљева рата који су записани у јулском ултиматуму Србији.

Одјек Рајсове анкете у европској јавности о злочинима аустроугарских војника у Мачви и Поцерини био је изузетан. Неспорно, за то је заслужан он сам који је, прихватајући да дође у Србију, обезбедио да као ратни извештач-дописник објављује резултате својих истраживања у угледним и тиражним листовима који су излазили у Паризу, Амстердаму и Лозани, односно у савезничким и неутралним земљама. Његови чланци су изазвали снажан одјек у европској јавности. Нови радови са конкретним подацима о размери и врсти аустроугарских злочина обезбедили су пресудан утицај за „пробијање“ информативне блокаде Србије и, истовремено, продор истине у свет о страдању српског народа.

Оптужбе које је српска влада достављала савезничким и неутралним земљама о начину вођења операција и средствима која је користила аустроугарска војска у рату против Србије, а посебно оптужбе против поступака војних власти према српском цивилном становништву за време битака на Церу, Дрини и Колубари, извештаји Арчибалда Рајса су не само потврђивали него су их знатно и пооштравали. Осим Рајсове анкете, извештаји савезничких дописника, публициста, књижевника и научника, званични извештаји савезничких дипломата, као и многих лекара и другог особља међународних санитетских мисија и припадника Црвеног крста, значајно су допринели да свет сазна о злоделима Аустроугара у Србији 1914. године.¹² Продор истине у свет да је војска једне „цивилизоване“ земље – Аустроугарске, починила масовне злочине над недужним и ненаоружаним народом, над старцима и немоћнима, над женама и децом, условила је да се у демократском и племенитом делу Европе за помоћ Србији и српском народу образују бројни медицински, финансијски и други покрети.

Злочини бугарске војске у Србији 1915–1918. године

Рајсова мисија у Србији није завршена само објављивањем резултата анкете о аустроугарским злочинима у Србији у лето 1914. године. Наиме, он је, после пробоја Солунског фронта 15. септембра 1918,

¹² Неке од њих су: Швајцаркиња Катарина Клара Штурценегер, Холанђанин Аријус Тиенховен, затим Виктор Кине, леди Педет, др Хантер, др Жубер, Аври Барби, Џон Рид, итд. Сви они су својим радовима, а посебно делатношћу у Србији, знатно допринели измени слике о Србији.

наступајући са Моравском дивизијом која је гонила непријатељеве снаге, у свим местима кроз која је пролазио – вршио увиђај о злоделима која су над Србима на окупираним подручјима починили Бугари. Истим методама као и при утврђивању аустроугарских злодела 1914, прикупљао је податке о злочинима које су за време бугарске окупације, од новембра 1915. до септембра 1918, починиле бугарске окупационе трупе у Сурдулици, Врању, Нишу, Прокупљу, Топлици, Лесковцу, Владичином Хану, Пожаревцу и многим другим местима, и о томе обавестио европску и светску јавност.

После повлачења српске војске са своје државне територије, новембра 1915, Бугарска је окупирала источне и јужне делове Србије, а Аустроугарска северне, западне и централне делове. Бугарска је окупирала територију која се простирала од (државне) српско-бугарске границе до Велике Мораве на западу, затим на северу до Дунава и на југу цело подручје јужно од линије Рибарска Бања – Јастребац, све до Ибра, део Косова и Метохије и Јужну Србију и целу Македонију.

Одмах по окупацији дела Србије Бугарска је на окупираној територији укинула право српском народу на националну индивидуалност и, истовремено, назвала га моравским Бугарима. На окупираној територији завела је окупациони систем карактеристичан по беспощедној пљачки народа и природних и привредних богатстава Србије. Истовремено, бугарске окупационе снаге и органи окупационе власти спроводили су организован плански геноцид над читавим српским народом. У оквиру тога, приступили су насилној бугаризацији српског становништва, а окупационе власти су се понашале као да су на својој, а не на туђој територији. Односно, на окупираној територији проширена је мрежа бугарских државних, законодавних, просветних и верских установа.

На удару органа бугарских окупационих власти прво су се нашли српски језик, вера и књиге, посебно историја српског народа и споменици његове националне културе. У обрачуну са народом забрањивали су употребу речи Србин. „Та реч“, пише у наредби, има да се потпуно „изгуби и нико не сме да је изусти“. Бугарска окупациона власт је састављала спискове српских политичара, интелигенције, учитеља, свештеника, јавних радника, чиновника и других угледних личности у намери да све виђеније Србе, као могуће противнике великобугарских претензија, физички уклони. Део те српске популације који ни на који начин није пристајао на бугаризацију интерниран је у логоре у Бугарској, док је други део – велика већина, убијен код Сурдулице и на другим стратиштима српског народа у Србији 1916–1918. године.

У време окупације дела српске државне територије, бугарска окупациона власт је затварала све српске школе, а уместо њих је отварала бугарске школе, са бугарским наставним особљем. Учитељи и наставници српске националности протерани су из наставе, односно убијани су или интернирани у концентрационе логоре у Бугарској. Међутим, најсуровији обрачун бугарских окупационих власти у Србији

био је усмерен против српске цркве и њеног свештенства. У свему томе бугарско свештенство се, супротно начелима хришћанства немилосрдно светило Српској цркви и њеном кадру, и непосредно је стајало иза убиства бројних српских свештених лица.

У намери да уништи трагове вековног постојања Срба у Македонији, посебно њихове средњовековне доминације на тим просторима, Бугари су из српских цркава уклањали старе натписе, ликове српских владара и светаца, и уместо њих исписивали текстове на бугарском и наносили слике својих владара. У обрачуна са свим што је било српско и што је на Србе подсећало Бугари су веровали да Србима затиру траг. Спаљивали су све књиге писане на српском језику, а нису поштедели ни судске, административне и црквене архиве. При томе, остављали су само црквене (матичне) књиге рођених, да би им послужиле као основ за присилну регрутацију младих Срба.

Доказе о злочиначким поступцима бугарских окупационих власти, о физичком истребљењу српског народа с окупираних подручја, потпуном уништењу његове материјалне и духовне културе на српској територији која се нашла под бугарском окупацијом прикупила је, поред А. Рајса, и посебна међусавезничка комисија, која је формирана управо са задатком да испита повреде Хашке конвенције и општег међународног права од стране Бугара у периоду окупације 1915–1918. године. И Рајс и наведена међусавезничка комисија на списак бугарских злочина, поред осталог, ставили су масакре, мучење и сакаћење српских заробљеника и рањеника. Заробљенике који су избегли смрт бугарске власти су третирале супротно одредбама ратних закона. Сви они су опљачкани, а официре су терали на физичке радове у непосредној зони ратних операција, веома често и на самој линији фронта, у зони борбених дејстава. У извештајима А. Рајса и међусавезничке комисије налазе се подаци о покољу српског цивилног становништва, односно попис злочина које су починили не само официри, војници и комите бугарске војске него и службеници окупационе власти. Осим тога, у извештајима комисије објављени су бројни подаци о: силовањима, интернирањима цивила у концентрационе логоре, разним наметима, реквизицијама и порезима, плачкама и отимачинама, присиљавању припадника српског народа на целодневно кулучење, и о разарању и уништавању његових материјалних добара.

У извештају међусавезничке комисије записано је да су Аустријанци, Мађари и Немци, као и припадници бугарских окупационих трупа и власти, чинили злодела над Србима и због њих су оптужени. Наиме, сви они су Србе, цивиле и заробљене војнике, приморавали да раде у зони фронта, под непосредном непријатељевом ватром. Сви они су оптужени да су користили дум-дум муницију, да су бомбардовали небрањена места, да су као заклон у току борбе користили цивиле, да су убијали таоце итд. Због свега тога комисија је тражила да се сви осуде за изазивање рата, за промене и повреде ратних закона, за забрану слободе националне свести, депресијацију новца, наметање ратних

пореза, плачку и уништавање цркава, отимање материјалних добара, спаљивање и уништавање архива, библиотека и музеја и регрутовање Срба за њихове војске.

Бугари су посебно оптужени због масовних мучења Срба; терања припадника тог народа на целодневни кулук; паљевине кућа и читавих села, денационализације и повреде суверенитета српске државе. Иако су врсте злочина које су бугарске окупаторске трупе починиле у Србији сличне онима које су починиле војске Аустроугарске и Немачке, оптужбе против Бугара биле су теже јер су садржале податке о злоделима која су, по интензитету, распрострањености, масовности и свему другоме, теже квалификована.

Губици Србије у рату 1914–1918. године

Рат против Србије 1914–1918. и окупација њене територије 1915–1918. вишеструко су погодили Србију и њен народ. Окупациони систем аустроугарских и бугарских власти, њихова политика беспштедне експлоатације природних и привредних ресурса, масовна убијања и масакрирања припадника српског народа, прогањање народа и његово одвођење у концентрационе логоре у унутрашњост Аустроугарске монархије и Бугарске,¹³ отимање и уништавање државних и приватних материјалних добара оставили су пустош у Србији. Због тога, последице рата осећале су се и у демографском, политичком, економском, материјалном и сваком другом погледу. Српски народ је био највише погођен огромним људским жртвама и, због тога, смањивањем не само његовог становништва у току рата него и изузетним умањењем послератног природног прираштаја, управо због енормних људских губитака у рату.

Србија је за време рата 1914–1918. године изгубила између једне четвртине и готово једне трећине свог предратног становништва. Узимајући у обзир да је укупна српска популација пре избијања рата 1914. године износила око четири и по милиона људи (4.500.000), губици у људству варирају између милион и милион и три стотине тридесет хиљада лица.¹⁴

Делегација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца саопштила је, као званичну информацију на Конференцији мира у Паризу, податке о великом броју цивилних жртава, односно да је број погинулих за време аустроугарске инвазије 1914. године, затим у току аустроугарске, немачке и бугарске агресије на Србију октобра 1915. и, напokon, за време окупације Србије 1915–1918, као и оних који су умрли у интернацији,

¹³ Интернирани Срби одвођени су у концентрационе логоре у Аустроугарској, у: Неђмеђер, Нежидер, Болдогасоњ, Хајрихсгрин, Браунау, Ашах, Цеглед, Кечкемет, Ђењеш, Матхаузен, и друге, као и у логоре у Бугарској: Стара Загора, Сливен, итд.

¹⁴ В. Стојанчевић, *исто*, стр. 65–116; М. Пршић, С. Бојковић, Р. А. Рајс о злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918, ИМС, „Стручна књига“, Београд, 1997, стр. 9–29, и карте аустроугарских и бугарских злочина у Србији.

или приликом депортовања и одвођења на принудни рад, и умрлих од разних епидемија и глади, много већи од губитака које је њена војска имала у току ратних операција.

На основу тога, губици у становништву Србије систематизовани су у следеће категорије: жртве ратних операција (војници и цивили), жртве болести, глади и изнемоглости, жртве приликом евакуације, жртве војно-полицијског терора у окупираној земљи и лица умрла у интернацији, заробљеништву и депортацији, а као посебан вид страдања српског народа представљени су губици у природном прираштају који су изазвани укупним страдањем, пре свега мушког репродуктивног дела становништва старости од 18 до 55 година живота.¹⁵

Српско становништво у концентрационим логорима

Примери масовног уништења српског народа били су карактеристични све време рата. Прва злодела почињена су у лето и јесен 1914. године, а настављена су за време ратних операција 1915. и после повлачења српске војске крајем те године. Све време трајања аустро-мађарске и бугарске окупације Србије интернирано је цивилно становништво у концентрационе логоре. У Аустроугарску је депортовано више од 150.000 цивила, од којих је, због изузетно лоших здравствених и санитетских прилика у логорима, до јесени 1917. године умрло више од две трећине. У концентрационим логорима у Бугарској од нешто више од 100.000 интернираних људи умрла је половина због крајње лоших и неподношљивих услова живљења. У истом периоду, од више од 30.000 српских заробљеника, који су као радна снага под принудом копали ровове на првој линији према италијанском фронту, преживело је свега око 5.000 људи. Рајс је, у једном свом раду о страдању Срба, навео податак да су Бугари приликом повлачења српске војске код Прилепа убили 18.000 српских заробљеника, а да су у Топлици за време и после оружаног устанка 1917. убили више од 30.000 људи.

Страдање српског становништва било је изазвано и масовним болестима, на пример, пегавим тифусом, који су у Србију пренели аустроугарски војници. Холанђанин Тинховен навео је податак да је у ваљевској болници, после Колубарске битке, дневно умирало и по 60 болесника. Број жртава које је српски народ претрпео од масовних епидемија изазваних разним болестима у току рата износио је око 260.000 људи.

Неспорно, због свега тога, од свих земаља савезница у Великом рату 1914–1918. године Србија је у односу на број становника пре рата имала највеће губитке у људству. Поред губитака у људству, у рату је претрпела и огромна разарања материјалних добара. Наиме, војници Аустроугарске, Бугарске и немачке пљачкали су не само материјална добра и природно благо српске државе него су отимали и односили све вредности из приватних кућа. Они су за време окупације становништву

¹⁵ В. Стојанчевић, *исто*, и М. Пршић, С. Бојковић, *исто* (карте).

наметнули плаћање пореза и давање разних контрибуција у храни, стоци и, наравно, у готовом новцу.

На мировној конференцији у Паризу наведено је 1.247.435 жртава рата у Србији, односно 1.330.000 жртава које у свом раду наводи Владимир Стојанчевић, што је чинило скоро 30 одсто од укупног становништва Србије. Више од половине тих жртава – 54 одсто, чинило је становништво између 18 и 55 година живота. Свакако, наведеном податку треба додати и 264.000 људи који су постали инвалиди рата, што још боље показује укупно страдање Србије и њеног народа у рату 1914–1918. године.

Значај дела Арчибалда Рајса о злочинима Аустроугара, Немаца и Бугара у Србији 1914–1918. године

У Србији се о Родолфу Арчибалду Рајсу, странцу који је у Првом светском рату Србима био најмање странац, и „који је био међу најбољим Србима када је то најтеже било“, недовољно зна. Познаваоци његовог дела с правом сматрају да је његов рад изузетно вредан и да га зато треба свестрано изучавати и узимати као поуку, посебно део који се односи на његов живот и рад у Србији за време Првог светског рата. Неспорно, Рајс је дао огроман допринос борби Србије за истину и одбрану истине. Он је, својим делима, пресудно утицао да европска и светска јавност спознају размере страдања Србије и њеног народа које су изазвале Аустроугарска, Немачка и Бугарска у рату 1914–1918. године. У вртлогу ратне збиље и бројних опасности, неуморно и непристрасно, настојао је да, као сведок и истражитељ сурових и крвавих злочина на српском фронту и балканском ратишту, обавести европску и светску јавност о злоделима која над српским народом чине аустроугарске, немачке и бугарске трупе у Србији. О свом раду у Србији А. Рајс је оставио драгоцене записе. Спровео је више анкета и написао изузетно вредне службене извештаје, објавио књиге и стотине чланака у угледним европским часописима.¹⁶

У својству званичног иследника српске владе, стручњак за криминалистику, изузетан професионалац, остао је све време доследан принципима стручне етике. Његово једино „одступање“ од потпуне неутралности, ако се то тако може назвати, било је то што се прогласио за српског добровољца и о томе написао да је постао „швајцарски добровољац српске војске, друг величанствених ратника Шумадије, Дунава, Мораве, Тимока и Вардара“. Таква његова одлука последица је не само спознаје о врстама и размерама злочина које су аустроугарске трупе починиле над недужним и ненаоружаним српским народом у Мачви и Подрињу и другде, односно ужасним призорима масакрираних и убијених људи, сликама масовних гробница у Прњавору, Лешници и другим незаштићеним деловима Србије, него и његовог дивљења честитости српског народа и војника, његовој храбрости, хуманом поступању у рату када

¹⁶ Опширније: Библиографија радова А. Рајса о злочинима у Србији 1914–1918.

је и сам био угрожен, достојанству и менталитету. Све је то утицало да он саосећа са патњама српског народа и његове војске и да одлучи да, после рата, остане у Србији и за њу трајно веже своју судбину.

Рајс је у 1914. и 1915. години више пута одлазио из Србије у Лозану, одакле се жестоко борио да свет сазна истину о догађајима на српском ратишту и о страдању српског народа. Истовремено, ангажовао се на пријему и збрињавању српских избеглица у Швајцарској. И на Солунском фронту, 1916–1918. године, Рајс је наставио да истражује злочине које су чиниле окупаторске трупе. Обилазио је српске јединице и одлазио на, због борбених дејстава, опасна места, одакле је слао у свет своје извештаје о резултатима истраге.

Крајем Првог светског рата, у јесен 1918, Рајс је, после пробоја Солунског фронта, наставио своја истраживања, односно спровео је анкету о злочинима бугарских и аустроугарских трупа у окупираној Србији 1915–1918. године. Свет је поново обавештен о чињеницама везаним за масовне злочине које су починиле бугарске окупационе власти и о страдању Срба у Сурдулици, Нишу, Врању, Лесковцу, Прокупљу и другим местима источне и јужне Србије и у Македонији.

О Србији и страдању њеног народа у рату 1914–1918. године Рајс је написао више књига, а у часописима је објавио стотине чланака, који још увек нису прикупљени и објављени.¹⁷ Његови радови о аустро-бугарско-немачким злочинима и масовном страдању српског народа, интернацијама, забранама писма, језика, затирању културе и вере, огромним разарањима и пљачкању материјалних добара, који су у континуитету објављивани све време рата на светским језицима, имали су огроман утицај на европску и светску јавност и на њена сазнања о Србима и њиховој војсци.

Дела А. Рајса имају трајну вредност. Она су снажан извор података о страшном злочину и геноциду почињеном над Србима у једном рату – о страдању једне државе и једног народа. То је незаобилазан, аутентични документарни извор првог реда, посебно када је реч о теми као што су злочини аустроугарске, бугарске и немачке војске против српског народа. Вредност Рајсовог дела – радова о злочинима и геноциду над српским народом у Првом светском рату, јесте у томе што се он, пишући о моралу и хуманости српског народа и његове војске, у шта се сам уверио, супротставио непријатељевој пропаганди, у којој су Србија и њен народ неправедно оптуживани и за изазивање рата, и за, наводну, бруталност њене војске према заробљеницима. Рајс и представници савезничких и неутралних комисија, као и чланови санитетских и других мисија у Србији за време рата 1914–1918, потврдили су да су се српска влада и њена војска у рату придржавале свих норми међународног ратног права и Хашке конвенције. Насупрот томе, сви они су, аргументовано, оптуживали владе и аустроугарске, бугарске и немачке трупе

¹⁷ О аустроугарским, бугарским и немачким злочинима у Србији 1914–1918. Рајс је објавио више од десет књига и више од стотину чланака у часописима који су излазили у Холандији, Француској и Швајцарској.

за драстично кршење ратних закона и правила и свих међународних уговора. Трупe Централних сила у окупираној Србији нису, чак, пошто-вале ни елементарне нормe цивилизованог понашања.

Резултати до којих је Рајс дошао одлучујуће су допринели да се идентификују кривци за рат, носиоци сурове окупационе власти и геноцидне политике против Србије и њеног народа. Рајс је снажном аргументацијом српски народ представио као жртву планиране аустроугарске и немачке агресије и као пример како један народ, и поред огромних губитака, брани своју слободу и отаџбину.

Осврт на радове Арчибалда Рајса

Чињеница да су аустроугарске трупе од првог дана агресије на Србију безумним понашањем изазвале огромне људске жртве и материјална разарања, што потврђује да су се за рат против Србије дуго и на специфичан начин припремале, што потврђује и документ Царске и краљевске IX корпусне команде *Директиве за држање према становништву у Србији*, у којем су, готово до детаља, разрађени поступци аустроугарских јединица приликом агресије на Србију. Наиме, у тој директиви је записано да их рат „води у једну непријатељску земљу“, да према становништву у тој земљи „свака хуманост и благородност није ни најмање на свом месту – шта више штетна је“. „Наређујем“, пише даље у Директивама, „да се... према свакоме поступа са највећом строгошћу, највећом чврстином и највећим неповерењем“. И даље: „Не трпим, да се неуниформисани, али наоружани људи непријатељске земље... заробљавају; они се имају безусловно потући. Ко у овом случају буде имао милости, тај ће најстроже бити кажњен...“ Директиве садрже прецизна упутства о томе како да јединице заузимају насељена места, да се „при пролазу“ кроз насеље „одмах“ дочепалу таоца, да „учитеље, угледне поседнике“ држе „са собом по могућству до проласка последњих кућа и безусловно их потући, ако само један метак из места буде опален на трупе“; задржи ли се трупа дуже у једном месту, „становништво се има одмах сакупити“, треба обавити претрес сваке куће и сваку кућу у којој се нађе оружје, уништити, а „ако становници“ те куће не буду ухваћени, треба обесити најугледније мештане итд.

Управо у делу под насловом *Како су Аустро-Мађари ратовали у Србији – лична посматрања једног неутралца*¹⁸ Рајс је описао да су аустроугарске трупе у борбеним дејствима користиле муницију с експлозивним зрнима. Написао је да је истраживања обављао темељито, а анкету приредио с „потребном обазривошћу“. Он се није задовољио само тиме да саслуша стотине „аустријских заробљеника и сведока очевидаца“ него је истраживао и на „лицу места“. Као искусни крими-

¹⁸ Рад је први пут објављен 1915. године на француском језику, под насловом *Comment les Austro-Hongrois ont fait la guerre en Serbie (Observations directes d'un neutre*, а затим исте године и на енглеском; *How Austro-Hungary waged war in Serbia*. На српском језику штампан је у Одеси 1916. године.

налиста, „отварао је гробнице“, обављао ексхумацију и обдукцију лешева, испитивао рањене и обилазио бомбардоване вароши, односно радио према најстрожим научним критеријумима.

Рајс се сажето и прецизно изражавао, а садржај књиге је изделио поднасловима, чиме је, у ствари, истицао њене доминанте садржаје. Детаљно је описао изглед и техничке карактеристике „експлозивних зрна“ која су користиле аустроугарске трупе на ратишту у Србији, где се она производе и какво је њихово (разарајуће) дејство, и нагласио је да је употреба те врсте муниције била забрањена међународним конвенцијама. Међутим, и поред чињенице да је муниција с експлозивним зрнима била забрањена за ратну употребу, установио је да су је аустроугарски војници из 16, 26, 27, 28, 78, 96. и 100. пука масовно употребљавали. Аустријанци су покушали, пише Рајс, да негирају употребу такве муниције, али су „то доцније признали“¹⁹ притиснути његовим доказима.

У садржајима који су означени посебним поднасловима Рајс је саопштио резултате свог истраживања „о бомбардовању неутврђених вароши и рушењу кућа“ у Београду, Шапцу и Лозници. Гранате су, пише он о бомбардованом Београду, „слате непосредно на приватне куће, на државне зграде и на фабрике“. Тако је „Универзитет скоро потпуно разорен, српски национални музеј не постоји више, стара краљевска палата је оштећена, исто тако хотел, зграда лутрије и железничка станица“, фабрика Монопола дувана је потпуно спаљена запаљивим гранатама, бомбардоване су болнице, па су чак и „посланства Енглеске и Русије добила аустријске гранате“.²⁰

За бомбардоване Шабац и Лозницу Рајс пише да су „Аустро-Мађари“ од њих направили пустош. У тим местима зграде су разорене, а објекти уништавани запаљивим гранатама. „Палило се, у вароши и у селу без икакве потребе“. Установио је да је само у четири среза шабачког округа, од 12. до 24. августа 1914, запаљено 1.658 кућа, и да је због тога 1.748 фамилија остало без крова над главом.

Масакрирање заробљених или рањених српских војника и становника Рајс је обрадио под посебним насловом. Податке о том злочину, који су починили припадници аустроугарских јединица, прикупљао је од сведока, или из званичних рапорта и фотографских докумената „снимљених на лицу места“. У оквиру тога, наведени су и искази заробљених аустријских војника, који су описивали каква су наређења добијали од својих официра, посебно о томе како да поступају са заробљеним војницима или са цивилним становништвом. Под насловом „Неколико званичних рапорта српских официра“ и „Неколико грађанских сведочанстава“ Рајс је забележио исказе којима се потврђује зверско понашање аустроугарских војника, затим употреба дум-дум метака, паљевина кућа, пљачкање имовине, силовања, мосовна убијања, итд.

¹⁹ Р. А. Рајс, *Како су Аустро-Мађари ратовали у Србији – лична посматрања једног неутралца*, Одеса 1916, стр. 7; М. Пршић, С. Бојковић, *исто*, стр. 43.
²⁰ *Исто*, стр. 46–47.

Сажето, под насловом „Неколико резултата моје личне анкете“, предочио је резултате свог истраживања. Забележио је да је открио масовне гробнице у Шапцу, Липолисту, Петковици, Прњавору, и да је евидентирао десетине убијених људи, жена, стараца и деце у Петковици, Прњавору и Бастави. Установио је да је убијено 3.000 – 4.000 „грађана на заузетој територији“ и да се, на основу тога, може „замислити величина ужаса“. На пример, командант аустро-мађарских трупа је одмах по уласку својих јединица у Прњавор „сакупио сво становништво, извадио из свога џепа листу чланова 'Народне одбране', српског патриотског удружења, постројио их и пушкарао. Инвалиди прошла два рата (балканских, прим. М. П.) који показаше њихове сертификате инвалидске, бише такође побијени, као и људи који не одговорише на позив команданта. Око 500 жена затворише у кафану и много младих девојака бежу силоване“. Рајс наводи тачна места где су изведена убиства и места масовних гробница: код прњаворске школе, железничке станице, поред бројних кућа, цркве итд. Осим тога, у тексту је описано да су се аустроугарске трупе немилосрдно обрачунавале са старцима, женама и децом. Сlike и описи недела остављају ужасан утисак: жене с одсеченим дојкама, избодене бајонетима и ножевима, измрцварене, или: аустроугарски војници децу од 10 година стављају на врх пласта сена па их са даљине од 4-5 метара гађају итд.

Као посебно вредан прилог у том раду објављена је (табеларно) анкета о начину извршења злочина у Мачви и Поцерини у августу 1914, из које се лако спознаје да су агресорове трупе убијале српско цивилно становништво чак на 24 различита начина (стрелјани; убијени бајонетом или ножем; пресечен грклан; жив спаљен; масакриран; на смрт претучен кундаком или штаповима; каменован; убијен вађењем утробе; везан и мучен; нестао; одведен у заробљеништво; рањен; одсечене или поломљене руке; одсечене или поломљене ноге; одсечен нос; одсечене уши; ископане очи; одсечене дојке; унакажени полни органи; исечена кожа – месо; силоване жене; лешеве исечени на ситне комаде).

Информације и „тужбе“ српске владе „за зверства која починише трупе Двојне монархије“, почеле су, иако споро, да нарушавају углед „цивилизоване земље“ Аустроугарске. Због тога је бечка влада – да би умањила „рђав утицај“ тих оптужби, информација и других публикација, не само српске владе него и сведочења неутралних посматрача о злочинима које су починиле њене трупе у Србији 1914. и априла и маја 1915. године објавила две специјалне збирке оптужби „против својих противника“, у којима су објављене и оптужбе против Србије и њене војске.²¹

Да би оповргла садржај оптужби из наведених аустроугарских збирки, које су Аустријанци радили без стварних аргумената и доказа,

²¹ Министарство спољних послова Аустроугарске (Беч) објавило је 1915. у Берну (Швајцарска) „Збирку сведочанстава о делима повреде међународног права које су учиниле државе зараћене са Аустро-Угарском“. Другу збирку, под насловом „Прва допуна о времену до 30. априла 1915“, Министарство је штампало у Бечу, у Државној штампарији Монархије.

српска влада је ангажовала А. Рајса да дâ своје стручно мишљење. То је учинила, пре свега, због чињенице да је он истраживао злочине које су у Србији починиле управо аустроугарске трупе и да се у то и сам уверио, посебно да су војници Аустроугарске починили масовна зверства у западној Србији. Насупрот тврдњама којима је бечка влада покушала да сакрије злочине својих трупа и да, истовремено, другима (својим противницима у рату) припише „зверства и друга рђава поступања према становништву“, српска влада је доказала да се према заробљеним аустроугарским војницима у Србији поступа веома, веома хумано и да њена трупе нису починиле никаква зла дела. Да би о томе и званично обавестила свет, српска влада је ангажовала А. Рајса да каже своје мишљење о публикацији бечке владе. На основу тог захтева, он је проучио збирке аустроугарске владе и на сваку тачку њихове „оптужбе“, у раду *Одговори на аустро-угарске оптужбе против Срба*,²² дао је аргументоване одговоре, доказујући чињеницама да је реч, у ствари, о нестварним догађајима и „удешеној оптужби“. Због тога је у својим одговорима детаљно рашчланио сваку оптужбу, а затим, на основи стручне анализе, констатовао и указао на њихову неодређеност, неприцизност и мањкавост у садржају.

Рад А. Рајса *Зверства Бугара и Аустро-Немаца (бугарска зверства у току рата)*²³ изузетно је вредан историјски материјал, односно документ првога реда. Књига која је штампана у Солуну 1916. године садржи податке о страдању Срба у прве две године рата 1914. и 1915. године. Иако тај рад није штампан под Рајсовим именом, методологија интерпретирања резултата истраживања злочина аустроугарских, немачких и бугарских трупа у Србији неспорно потврђује да је то његово дело, које је рађено за потребе српске владе.

Већ на почетку тог рада Рајс наглашава да се агресори на Србију и њени окупатори изузетно вешто служе пропагандом и да воде прави пропагандни рат, којим прикривају злочине које су починиле њихове трупе за време агресије и, посебно, после окупације територије државе Србије.²⁴ Међутим, пише Рајс, „жалосна је судбина свију оних Срба који су пали непријатељу у руке, а још су у годинама да буду војни обвезници. Сви су они употребљени или као борци у непријатељској војсци или као аргатници за најтеже и најпрљавије послове“.²⁵ Окупатори су покупили, по варошима и селима, све способне мушкарце и одвели их „на најудаљеније фронтове“. Наиме, бележи Рајс, Немци су „читавим возовима одводили Србе на француски фронт, где, под страховитом

²² *Одговори* су завршени октобра 1917, а штампани су 1918. у Лозани на француском језику, под насловом *Reponses aux accusations Austro-Hongroises contre les Serbes*. На српском језику су објављени 1918. године на Крфу.

²³ Штампано у Солуну 1916. године на српском језику.

²⁴ А. Рајс веома педантно раздваја фактографију о злочинима од аустроугарске и бугарске пропаганде. Наглашава да су они веома вешти у вођењу пропагандног рата, да вешто протурају „гласове како српске војске нема више, како је пропала кроз Албанију, како је косе колера и тифус“ (опширније: А. Рајс, *исто*, стр. 95).

²⁵ А. Рајс, *исто*, стр. 94.

ватром француске артиљерије, оправљају немачка утврђења код Вердена... Аустријанци су такође одвели друге Србе у истом циљу на италијански фронт“.

О зверствима бугарских окупационих власти Рајс пише да су „далеко отишли испред Аустријанаца и Немаца“. Садржај анкете је, у ствари, потресна прича о страдању српског народа. Бугарски војници су, према причи сведока – очевидаца, „скидали људе голе па их онда тукли“ и после тога убијали; ухваћене српске војнике су мрцварили и клали, или су им пре тога „кожу са лица драли“, или су јуришали на „повезане коморције, ударујући их сабљама“. Они су од народа отимали материјална добра, силовали жене и девојке, одводили српске младиће и регрутовали их за своју војску или радне јединице итд.

Зверства бугарских војника над српским народом и заробљеним српским војницима Рајс је забележио и у *Извештају српској Врховној команди српске војске – Сурдулица*.²⁶ Документ који се чува у Архиву Југославије је прворазредан архивски извор. У првој реченици извештаја Рајс је записао да је „мала варош Сурдулица стекла једну жалосну славу у Србији, због страховитог масакрирања извршеним у њој од стране Бугара. То је била једна станица на путу изгнанства кроз коју су пролазили несретни Срби, одвођени у бугарско ропство“. Наведена констатација и, уопште, документ аргументовани су изјавама и сведочењима очевидаца догађаја. Рајс наводи да су у Сурдулици бугарски војници, крајем 1915. и почетком 1916. године, убили од 2.000 до 3.000 људи; да су жртве доводили са стране (само су три биле из Сурдулице); да су убиства вршили на местима: Врла Река, Дубрава, Стојкова шума, Дубока долина, Калифер, Радићеве баре и Влашка дола; да су „начином извршења ових убистава на лицу места“ руководили командант места потпоручник Стојан Ђурков и „специјална комисија“, коју су чинили Нестор Симонов, Тодор Витанов и Рејов – сви их 42. бугарског пука; да су пуковник Петар Калканџијев, мајор Илков, лекар Сапунџијев и др Васиљев слали егзекуторе из Врања да би убијали у Сурдулици; да је фелдвобел Алекса Попов из Цариброда сам убијао; да је 70 људи из Сурдулице интернирано; да је 200 српских младића регрутовано за бугарску војску – као регрути радници; да су Бугари све реквизирали; да је српска црква уништена и да је становништво морало бесплатно да ради. Осим тога, Рајс је записао да су официри и војници бугарске војске, чија имена и дужност наводи, злочине над српским становништвом чинили у Нишу, Врањској Бањи, Лесковцу итд.

Априла 1917. Арчибалд Рајс је објавио рад *Страдање града Битоља*.²⁷ У уводу је прво навео кратку историју града Битоља, а потом је детаљније писао о бугарској пропаганди о томе како је то био бугарски

²⁶ Архив Југославије, фонд Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије, 2–2.

²⁷ Рад је објављен у Солуну 1917. године на француском, под називом *Le martyr de la ville de monastir Bitolj* и на српском језику.

град и како је Велики рат била, по убеђењу бугарских политичара, прилика да се тај град „отме Србији“. У даљем тексту Рајс наглашава да је Србија у рату 1915. године остала без икакве савезничке помоћи. Наиме, „Савезници из Споразума не дођоше на време да помогну своју малу али херојску пријатељицу. У Нишу је, ради свечаног дочека војника Велике Републике (Француске) и Енглеске, изнето цвеће увенуло, а истакнуте заставе постале су безбојне, и свако јутро одузимало је Србима све више наду да ће чути радосну трубу савезничких трупа, које долазе у помоћ својој браћи, која су у искушењу“. У наставку Рајс бележи да „Српска војска, оставши сама, морала је уступити. Мало по мало, она је евакуисала целу територију својих предака. Други би народ, у овоме болноме положају, вероватно потражио да спасе своје добро потпуним потчињењем победиоцу. Али се српски парламент, Скупштина, у тренутку опасности разишао с узвиком 'Радије смрт – него срамоту' и војска и народ одржали су ову заклетву“. Наиме, српска војска и, заједно са њом, народ повлачили су се преко албанских врлети покривених снегом. Сви су били изгладнели и изложени „невероватној патњи“, али су тиме ушли у историју, која тај догађај бележи као „симбол највеће славе“.

У наставку, Рајс је интерпретирао своје радове које је о тим догађајима до тада објавио у великом холандском листу „Телеграф“ и швајцарском „Газет д Лозан“. У првом делу рада сажето описује ослобађање Битоља, а знатно детаљније његово страдање и страдање српског становништва под бугарском окупацијом. У другом делу је забележио разарање града у бугарско-немачком бомбардовању. Из званичних аката је утврдио да је на град од новембра 1916. до марта 1917. пало 5.285 тешких пројектила, да га „непријатељ даноноћно бомбардује“, да употребљава „запаљиве пројектиле и пројектиле са загушљивим гасовима“, и да је због свега тога отворени град Битољ разорен.

Текст *Извештај – анкета о бугарским злочинима у окупираној Србији 1915–1918*,²⁸ у ствари, архивска је грађа – документ посебне вредности, и чува се у Војном архиву. Документ је писан на француском језику. За његово писање Рајс је непосредно – на терену, сакупљао материјал од јула 1918. до јануара 1919. године. На више од 100 страна густо куцаног текста, као судски вештак, навео је резултате своје истраге о врстама пушчане муниције коју су, у недостатку муниције с експлозивним зрнима, користиле бугарске јединице за време напада на Србију 1915. године и у току других борбених дејстава. Поред осталог, наводи да пушчану муницију бугарске производње карактеришу парчићи „који потичу од преокренутих зрна“ која је такође била забрањена конвенцијама. Рад има посебну вредност – осим што садржи податке о злочинима и пљачкању материјалних добара које су починили припад-

²⁸ Војни архив, Архива Војске Краљевине Србије, фонд Врховне команде, к 3, рег. бр. 22.

ници бугарске окупаторске војске и органа власти у Алексинцу, селима Горње Павловце, Нерадовце, Ореовици, Горњој Конуши, Лесковцу, Власотинцу, Прокупљу, Врању, Ћуприји, Ражњу, Пожаревцу, Кобиљу, Кладурову, Рановцу, Лозници, Крепољину, Великом Селу, Петровцу, Жагубици, манастиру Горњаку – због тога што су у њему наведена имена, дужности, звање, образовање и недела починилаца за која се оптужују и окривљују. Осим тога, објављен је посебан „Списак бугарских војника и чиновника који су глобили у окупираној Србији – истрага вођена у периоду офанзиве у јесен 1918“. Поред 99 имена Бугара који су чинили злодела, назначена су и места где су припадници окупационих снага – бугарски официри, војници и чиновници – вршили злочине, као и појединачне оптужбе за све њих за учињена злодела.

Неспорна вредност тог Рајсовог рада је чињеница да је он сам, непосредно, обављао истраживања – анкету о злочинима које су изводили бугарско-аустро-немачки органи власти и војници. Рајс наводи имена места и сведока са којима је разговарао и који су дали изјаве. На основу прикупљених сведочења и непосредног увида и истраживања места масовних гробница, појединачних гробова, ексхумације лешева, прегледа злостављаних људи, обиласка порушених села и вароши, згаришта школа, цркава и манастира, направио је спецификацију свих учињених злодела. Записао је да је народ који је после извлачења српске војске остао под окупацијом био изложен масовним и појединачним погубљењима, интернирању, пљачки, реквизицији, отимачини материјалних добара, разним злостављањима, жене и девојке – силовањима, неумереним порезима и таксама, целодневним кулучењима и регрутовању младића у радне јединице, а српском народу су затирали језик, посебно уништавали његове књиге, скрнавили српске цркве и манастире, и спаљивали читава села и вароши.

Садржаји докумената архивске грађе разне провенијенције потврђују да су аустро-угарско-бугарско-немачке јединице, не поштујући ратне законе, правила, међународне конвенције и уговоре, чиниле масовне злочине и геноцид над Србима у току извођења борбених операција и, нарочито, за време окупације територије државе Србије 1915–1918. године, чиме су изазвале његово масовно страдање и физичко уништење и огромна материјална разарања. Арчибалд Рајс је, на захтев српске владе, бележио „колико је год то било могуће“ управо тај аспект рата. Од првог дана када је почео истраживања злочина аустроугарских војника, њиховог безумља и зверског понашања према српском цивилном становништву, записивао је почињена недела која су значила повреду међународних закона, конвенција и уговора. И после повлачења српске војске на Солунски фронт, у ослобођеном Битољу, за време офанзиве српске војске и савезничких снага, наставио је да прикупља податке о аустро-мађарско-бугарско-немачким злочинима и бележи повреду ратних закона и конвенција. Забележена факта је, на захтев српске владе, објавио у радовима *Аустро-бугаро-немачке повредe рат-*

них закона и правила – дописи једног практичара-криминалисте са српско-македонског фронта²⁹ и Аустро-Угари у освојеној Србији.³⁰

Садржаји тих Рајсових дела засновани су на резултатима непосредних истраживања и на документима разног порекла. У првој књизи *Аустро-бугаро-немачке повреде ратних закона и правила*, објављени су подаци о: злочинима које су до краја 1917. године починиле бугарске и аустро-немачке окупационе власти у Србији и Македонији; страдању града и становника Битоља; германско-бугарском бомбардовању града; како се Бугари боре против непријатеља; о понашању Бугара према заробљеним српским војницима и, посебно, бугарско-немачке повреде закона човечности. Рајс је ту књигу обогатио документима бугарске провенијенције чији су текстови докази о повреди ратних закона, односно документима који их оптужују, а затим и садржајима о понашању Аустро-Бугаро-Немаца у освојеној и окупираној Србији. О размерама злочина и безумљу окупаторових војника сведоче, поред осталог, и „дописне карте са вешалима“ – манија да се аустроугарски војници злочинци, без имало стида, сликају поред својих жртава и да те снимке, у облику дописница, шаљу својим кућама. О свему томе Рајс пише и све то описује у својој књизи.

Друга књига, *Аустро-Угари у освојеној Србији*, садржи само чињенице које је Рајс „утврдио у последњој фази рата“. Но, пре него што је навео резултате свог истраживања, учинио је озбиљнији осврт на садржај *Плаве књиге*, коју је објавила српска влада. Књига је штампана на 110 страна великог формата, а у њој Србија, „позивајући се на осећања правде и човечности цивилизованог света, поново протестује код сила потписница IV Хашке конвенције против повреде чланова: 4, 6, 7, 18, 22, 23, 27, 28, 43, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55 и 56 Хашких правила“. Односно, забележио је Рајс, *Плава књига* је кратак преглед „свих недела која су починили Централци и непосредни вазали у несретној земљи Краља Петра“. „Лична истраживања доносе ми свакодневно теже документе него што су изводи из непријатељских листова, кратке изјаве очевидаца, неутралних или Срба“, пише Рајс. Сва она чине „страховиту оптужбу против оних који нису поштовали ни свој потпис на једној међународној и човечној конвенцији“.³¹ Тај рад и сви остали његови радови о повреди међународног закона, правила, конвенција и међународних уговора које су починиле Аустроугарска, Немачка и Бугарска у рату 1914–1918. чине целину и, како Рајс каже, „уколико желимо да стекнемо праву слику“ онога што су Аустроугари, Бугари и Немци „чинили у Србији током рата“ морају се сви темељито изучити.

У раду *Аустро-Угари у освојеној Србији*, осим прецизних података о погубљењима која су окупаторове трупе починиле у окупираној Србији, посебно о страдању Велике Плане, Паланке (Смедеревске),

²⁹ Објављено у Паризу 1918. године на француском језику под насловом *Les infractions aux regles et lois de la guerre*, а на српском исте године на Крфу.

³⁰ Објављено у Паризу 1919. године, и то само на француском језику, под насловом *Les Austro-Hongrois en Serbie envahie*.

³¹ А. Рајс, *исто*, стр. 248.

Умчара, Гроцке и града Београда, садржана су бројна оригинална документа окупатора, затим подаци о узимању талаца; злостављању становништва; отимачинама; пљачкању; трговини аустроугарских официра; реквизицијама; интернирању српског становништва и њиховом животу у логорима; регрутовању српских младића за окупаторове војске; наплати „дугова“ и ратним зајмовима; лажним новчаницама итд.

На крају, вредан документ је и албум *Аустро-Бугаро-Немци у окупираној Србији* – документа непријатеља³², који је, непобитно, фотографским апаратом забележено сведочанство, с веома сажетим коментаром, о безумљу окупаторових трупа у Србији и страдању српског народа 1914–1918. године.

*
* *
*

Осим наведених дела, и остали радови Арчибалда Рајса који су објављени у дневним, илустрованим и периодичним часописима у Швајцарској, Француској и Холандији (1914–1919) завређују да се – у оквиру изучавања његовог укупног дела од 1914. до 1929. године – истраже у архивама наведених земаља и што пре представе не само југословенској и српској, него, пре свега, европској и светској стручној и најширој јавности.

Рајсови радови, осим описа злочина у Србији које су против српског народа починиле агресореве, односно окупационе трупе Аустроугарске, Бугарске и Немачке садрже аргументацију за повреде међународних закона и права, конвенција и уговора које су починиле наведене земље. Због тога, а и због нових геноцида над српским народом у ратовима 1941–1945, 1991–1995. и 1999. године, дела А. Рајса завређују нарочиту пажњу стручне и научне јавности. Наиме, чињеница је да је српски народ у 20. веку био изложен бројним ратовима, у којима је изгубио више од три милиона становника и претрпео огромна материјална разарања, као и то да је на њега и његову државу поново, на крају 20. века, изведена агресија, мимо свих норми међународног права и односа, агресија, у којој су земље НАТО-а, без икаквог повода, поново убијале српски народ и разарале његова материјална и културна добра. Све то намеће потребу за промишљањем не само историје ратова, историје међународних односа и историје дипломатије, него и историје у целини, а посебно за промишљањем будућности српског народа.

³² Објављено у Паризу 1919. године на француском језику, под насловом *Les Austro-Bulgaro-Allemands en Serbie envahie, Documents de l'ennemi*.